

ЗНАЧАЈ ДОСИТЕЈЕВОГ КЊИЖЕВНОГ ДЕЛА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЈЕЗИКА БАНАТСКИХ СРБА

Др Миља Н. Радан
Mihai N. Radan
Timișoara

Читав опус Доситеја Обрадовића, као што је познато, има васпитно-просветитељски карактер.

Доситеј је сматрао да је основни задатак свог рада пропагирање науке у свом народу. Да би тај задатак остварио, свој рад на просвећивању народних маса Доситеј Обрадовић и започиње у знаку негације дотадашње језичке и књижевне традиције. На самом почетку свог деловања, доситеј одбацује тадашњи књижевни језик *српскословенски*, као и *рускословенски*, и залаже се за увођење *народног* језика као књижевног језика Срба. То своје опредељење изнео је у просветитељском манифесту *Писмо Харалампију* али и у каснијим радовима (*Собранија, Мезимац*)¹.

Иако није био први српски писац који је писао народним језиком (до њега је било и других, као, на пример, Гаврило Стефановић Венцловић, Јован Рајић, Захарија Орфелин), Д. Обрадовић је био *први* писац који свесно и јасно увиђа неопходност писања народним језиком, и он се својствено трудио да своја дела таквим језиком пише. Због свега тога, нема никакве сумње да је до појаве Вука Караџића и његове реформе књижевног језика и правописа, Доситеј највише учинио да народни језик постане књижевни језик код Срба. Међутим, и поред константно великог уложеног напора, Доситеј није успео остати сасвим доследан у примени својих начела о употреби народног језика. Тако, он не успева у потпуности да се ослободи књижевне традиције свога доба. У Доситејевим делима налазимо доста словенских и руских речи и облика, али преовладава ипак чист народни говор. Треба истаћи чињеницу да основицу језика Доситејевих списа чини његов матерњи говор – *банатски*, чије су специфичности, нарочито лексичке и морфолошке, видљиве у било којем његовом делу.

Проучавање језика Доситејевих дека било би корисно, на пример, за расветљавање пређених развојних етапа штокавских екавских периферијских

LINGVISTICĂ

говора. Позната је чињеница да се периферијски говори, а такав је и банатски говор Доситејев, често одликују неким специфичностима у односу на централне дијалекте и да се у њима јављају поједине појаве које су дивергентне, различите од истих у централним језичким подручјима. Према томе, језик Доситејевих дела, који, ако се од стране српкословенски, рускословенски, руски и други талози, представља драгоцен извор за дијалектолошка проучавања, јер је то, у ствари, језик банатских Срба друге половине XVIII века. То је, дакле, чист народни банатски говор, на који нису могли ни најмање утицати нити слагачи Доситејевих списа, из простог разлога што, како сам Доситеј каже у предговору *Живота и прикљученија* (1783), ”они који штампашу, не знају српски”.

Не може се тврдити да језик дела Доситеја Обрадовића није био проучаван до сада, напротив, објављени су бројни научни радови². Када говоримо о проучавању Доситејева дела, мислимо, пре свега, на проучавање у ужем дијалектолошком смислу, које би имало за циљ реконструкцију некадашњег дијалекатског стања српских говора у перифериској банатској области и заснивало би се на компаративној анализи ондашњег и садашњег језичког стања. Упоредивањем архаичних Доситејевих језичких облика са конзервисаним архаичним истоветним или сличним облицима у неким српским говорима Баната (нпр., *карашевски*, ”*банатско црногорски*”, *свинички* и др.), могли бисмо доћи до нових сазнања о некадашњем дијалекатском стању у Банату, можда и шире. Истовремено, таква истраживања омогућила би уочавање начина деловања неких лингвистичких и екстралингвистичких фактора на српске банатске говоре као и последице тога деловања на лингвистичком плану. Другим речима, та истраживања, под условом да буду темељно припремљена и систематски спроведена, у знатној би мери допринела расветљавању неких још недовољно решених проблема наше дијалектологије, као што су, на пример: границе штокавских екавских дијалеката у прошлости, порекло појединих штокавских екавских банатских говора и сл.

Данашњи српски говори Баната веома су интересантни за дијалектологе јер су они (неки мање, други више), захваљујући свом рубном положају, те је због тога највећи део говорника тих говора, поготово ових из румунског дела Баната, вековима био одвојен од своје матице административно-политичким границама, конзервисали извесне архаичне елементе.

У овом кратком напису указаћемо на неке морфолошке особености присутне у Доситејевом ”*Животу и прикљученију*” и у *карашевским говорима*, који само потврђује сврсисходност компаративног истраживања наших банатских говора и језика Доситејевих дела. Основу овог кратког истраживања чини једна иновација која је у XVIII веку обухватила највећи део штокавске

територије, али не и нека њена рубна подручја, у која спада и Банат. Реч је о синкретизму *множинских падежних облика*, појава која је у Доситејевом језику само делимично присутна, а карашевске говоре није до данас ни дотакла³. Такво стање сведочи о томе да ова иновација веома касно (у односу на друга подручја) захвата српске банатске говоре, а неке од њих није до данашњих дана захватила.

Наспомињемо, такође, да овим написом желимо само илустровати, никако детаљно обрадити или исцрпети ову проблематику (то ће, можда, бити предмет неких будућих радова).

Пажљивијом лектиром Доситејевог горенаведеног дела уочавају се поједини архаични наставци којих данас више нема у већини банатских говора, али неки од њих се још увек чувају у архаичнијим бантским говорима. Тако, на пример, следеће архаичне наставке из Доситејевих дела⁴ налазимо и у карашевским говорима:

I. Именице мушког рода I врсте

A. Датив множине:

Наставак *-мь* → ДО⁵: *родителям, читателям* и др.

→ КГ⁶: *луђ'ам* “људима”, *коњам, овч'арам, рбодовам, давам пајтáшам пíћ'е, донеси гóшћ'ам ракију* “донеси гостима ракију” итд.

B. Инструментал множине:

Наст. *-и* → ДО: *сь различни народи, сь пролази, сь свакојаки калуђери, с други момци, сь яганци, сь Оци ...* и др.

→ КГ: *орем с коњи, с ножевí, с свакојаки(ми) калуђ'ери, су дóшли с дарови (даровíмами) ...* итд.

B. Локатив множине:

Наст. *-и* → ДО: *на добри коњи, у градови и сели, по доксати, у наши вилајети, по пазари, у различни острови ...* итд;

→ КГ: *на добрí коњи, на кољи, по сáлаши се набде, у варóши велики, по колáч'и лáзи мува, удри га по ноктí, банí на прстí ...* итд.

Напоменућемо да у свим овим падежима у Доситејевом *Животу и прикљученију*, поред гореизнетих архаичних наставака за облик, сусрећу се и други наставци, који су данас стандардни у књижевном језику, али је индикативна чињеница да архаичнији наставци имају далеко већу фреквенцију. Ради илустрације, дајемо следећу статистику (према прорачунима Г. Невекловског)⁷:

A. Д мн: 1. *-омь*: 48,70 %; 2. *-емь* и *-мь*: 30,2 %; 3. *-има*: 2,3 %; 4. —

LINGVISTICĂ

ма: 18,6 %.

Б. И мн: 1. *-и*: 67,6 %; 2. *-има*: 2,9 %; 3. *-ма* (людма): 29,4 %.

В. Л мн: од укупно 11 облика, 10 има наст. *-и* (= 90,9 %), а само 1 облик са наст. *-ма* (= 9,09 %).

II. Именице средњег рода

А. Датив множине:

Наст. *-амь* → ДО: *къ матернимь недрамь, къ словамь, измишилнїамь, противь првиламь...* итд. Од укупно 14 облика Д мн⁸, са наставком *-амь* је 10 (71,42 %), 3 са наст. *-ом /чадом/* (21,42 %) и само 1 са наст. *-ма /леђма/* (7,14 %).

→ КГ: *тем сѣлам, мѣстам, забч'и куч'етам, давам бч'аницу працїам, бтаву давам јаганцїам и телцїам, нѣси пїлић'ам вѣду* итд.

Б. Инструментал множине:

Наст. *-и* → ДО: *пред црковни врати, съ свакояки плодовици дресеси, съ пребїиѣни леђи*. Осим ова три облика, у тексту је пронађен још по један пример са наст. *-ами* и *-ма*⁹.

→ КГ: *прит црквѣни врати, с колѣни се помїга, принѣси кїмен с кѣли, с тѣми пѣли се фїле цни...* итд.

Б. Локатив множине:

Наст. *-и* → ДО: *по различни мсти, у усти, на леђи, по сели ...* и др.

С овим наставком регистровано је 8 облика што, од укупно 15 облика Л мн имен. ср. рода, представља 53,33 %; са наст. *-ам* забележено је 6 облика (40 %), а са наст. *-ма* само 1 облик (6,66 %).

→ КГ: *на никї мѣсти /на (по) местѣв/, по сѣли, у тї сѣли, у устї, по ребрї, на рїмени, у кѣли* и др.

III. Именице женског рода на *-а* (III врста)

А. Датив множине:

Наст. *-амь* → ДО: *погрешкамь, госпођамь*.

Од укупно 10 регистрованих облика Д мн ж.р.¹⁰, са овим су наставком само горенаведена 2 примера (20 %), док је са наст. *-ама* забележено 7 облика (70 %) и *-ами* – 1 облик (10 %).

→ КГ: *свињам, гѣспођ'ам, женам, Немїцям, Влањам, свѣздам, дѣв^фкїам, грїдам* (< грудва), *овцїам ...* итд. (Упореди код Доситеја облике: *женама, девојкама, немицама, влаиняма, кѣ звездама...*).

Б. Инструментал множине:

Наст. **-ами** → ДО: *пустиняма, пећерама, съ Ливадами.*

Од укупно 25 облика И мн ж.р., с овим наставком регистрована су само три горенаведена облика (12 %); остали наставци: *-ама* – 21 облик (84 %), *-ам* – 1 облик (4 %). Намеће се закључак да је у именица ж.р. на -а архаични наст. *-ами* већ у то доба (друга половина XVIII века) у великој мери био замењен новим наст. *-ама*.

→ КГ: *с женáми, с ливáдами, с марáмами, с кошу́лами, итри́мфами, сики́рами...* итд.

В. Локатив множине:

Од укупно 23 облика за овај падеж¹¹, највише их је са архаичним наст. *-ам* (39,13 %), следе потом наставци: *-ама* (5 облика – 21,73%), *-а* (5 облика – 21,73 %), *-у /руку/* (3 облика – 13,4 %) и *-ами* (1 облик – 4, 34 5). Од свих тих наставака, два су још увек очувана у КГ:

1. **-ам** → ДО: у ... *неволям, у чашамъ, у пустиням, у кућамъ, у Хрїстїанскимъ книгамъ, по ... Стопамъ...* и др.

→ КГ: у *крић'анским кнѣгам пише* (али чешће: у ... *кнѣга*), *по женáм лам* (ћу) *да пúстим...* и сл.

2. **-а** → ДО: *по алина, у Каруца, по куђа...* и др.

→ КГ: *по (у) 'аљина, у каруца, у цбла, по ч'аша, по флáшка, на коч'ија...* и др.

IV. Именице женског рода на сугласник

Код ове категорије именица, заједнички наставак у наведеном Доситејевом делу и у КГ, једино у локативу множине, јесте **-у**:

→ ДО: *по вароши, у уши...* итд;

→ КГ: *по лепї варбши, у ушї, у оч'ї, у (по) ствáри...* итд.

Анализа гореизложеног материјала указује на чињеницу да је дијалекатска слика на подручју Баната била другачија у прошлости од ове данашње. Нестанак некадашњег језичког стања проузроковале су бројне сеобе српског народа у раздобљу од XIV до XIX века. Већина српских банатских говора доживела је значајне трансформације услед мешања српског аутохтоног становништва из Баната са приспелим на ово подручје досељеницима из јужнијих српских територија. Једино су најизолованије групе банатских Срба (Карашевци, Свиничани, банатски “Црногорци”), још ако су из неког објективног разлога били затворена, конзервативна заједница (католичка вероисповест Карашевака, на пример), успеле да у извесној мери (мањој или

LINGVISTICĂ

већој, зависно од случаја до случаја) очувају језичке старине из тог архаичног банатског словенско-српског слоја, који се почиње распадати онда када су таласи сеоба запљуснули и ову рубну српску територију.

НАПОМЕНЕ:

¹ Ј. Деретић, *Поетика просвећивања. Књижевност и наука у делу Доситеја Обрадовића*, Издавачка кућа «Књижевне новине», Београд, 1989, стр. 49.

² Види, нпр.: Михајловић Г., *Библиографија дела Доситеја Обрадовића издатих за његова живота*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 27/1-2, 1961, стр. 143-148; Младеновић А., *Славеносрпски. Студије и чланци*, Нови Сад, 1989; Исти, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад, 1964; Купа Н., *Језичке карактеристике књижевних дела Доситеја Обрадовића*, ANUBiH, Djela, knj. XXXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo, 1970; Neweklowski G., *Компјутерска анализа «Живота и прикљученија» Доситеја Обрадовића: Квантитативни приступ графици и фонолошком систему*, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 19, Београд, 1990 и др.

³ Карашевски говори спадају у најархаичније штокавске екавске говоре. Према нашим најновијим истраживањима, они су настали мешањем говора аутохтоног словенског (српског) живља, који се у долини Караша (па и шире, у целом Банату) настанио још у време доласка Словена на Балканско полуострво, са говором (или говорима) досељеника Срба са подручја генетски везаног за источну периферију данашњег косовско-ресавског дијалекта (на граници са српским тимочким или/и бугарским видинско-ломским говором), који су се у карашевским пределима настанили у XIV-XV веку. Карашевски говори конзервисали су бројне архаичне црте, међу које се убраја и стари деклинациони систем.

⁴ За овај рад користили смо именичке облике са архаичним наставцима за Д (=датив), И (инструментал) и Л (локатив) које је издвојио и анализирао G. Neweklowski у раду «*Наставци датива, инструментала и локатива множине именица код Доситеја Обрадовића*», Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXIII, Нови Сад, 1990, стр. 331-337.

⁵ ДО = примери узети из дела Доситеја Обрадовића.

⁶ КГ = карашевски говори.

⁷ Neweklowski G., *Наставци датива, инструментала...*, стр. 333.

⁸ Исто, стр. 333.

⁹ Исто, стр. 334.

¹⁰ Исто, стр. 334.

¹¹ Исто, стр. 335.